

**ДОБРОЧИННІСТЬ У СФЕРІ ОСВІТИ УКРАЇНИ ЯК
ГУМАНІСТИЧНА ТРАДИЦІЯ
(XIX – ПОЧ. XXст.)**

У статті визначено гуманістичні традиції вітчизняної доброчинності як підґрунтя розвитку системи освіти в Україні у XIX – початку XX століття

Традиції доброчинності на розвиток освіти в Україні сягають часів Київської Русі. Сама ж категорія доброчинності спирається на поняття „добро” („благо”) і тим визначає етико-філософську сутність доброчинної діяльності.

Вже у X столітті утворився своєрідний соціальний інститут “любові до злидарів”, який розглядав таку любов як любов до ближнього. Надзвичайну роль у становленні доброчинності як соціального явища, а допомоги ближньому – як різновиду соціальної допомоги відіграло встановлення на Русі християнства з особливою системою моральних заповідей, спрямованих на досягнення соціальної справедливості”[Теория социальной работы: Учебник /Под ред. Холостовой Е.И. – М.: Юрист, 1999. с.12-13].

Князь Володимир заснував перші училища для навчання дітей із різних соціальних прошарків. Філософською основою княжої доброчинності стала категорія „ніщелюбіє”. Зміст цього поняття вкладався у таку діяльнісну форму: нагодувати голодного, напоїти спраглого, відвідати злочинця у в’язниці, опікуватися хоча б однією людиною. Можна виділити такі форми княжої доброчинності: роздавання милостині; годування на княжому дворі; розвезення продовольства містом для жебраків та убогих.

Характерною рисою тогочасної доброчинності була її безадресність, яка ґрунтувалася на положенні Іоанна Златоуста: “Ти не маєш розпізнавати бідних, що вони за люди, бо сприймаєш їх в ім’я Христове”[Максимов Е. Историко-статистический очерк благотворительности и общественного призрения в России //Антология социальной работы в России. – М., 1994.].

Князь Володимир заснував перші училища для навчання дітей із різних соціальних прошарків. Філософською основою княжої доброчинності стала категорія „ніщелюбіє”. Зміст цього поняття вкладався у таку діяльнісну форму: нагодувати голодного, напоїти спраглого, відвідати злочинця у в’язниці, опікуватися хоча б однією людиною. Можна виділити такі форми княжої доброчинності: роздавання милостині; годування на княжому дворі; розвезення продовольства містом для жебраків та убогих.

Як бачимо, про пожертви на навчання не йдеться. Однак у спогадах австрійського дипломата і мандрівника Сигизмунда Герберштейна (1486-1566) „Записки про московські двори” він писав: „Володимир встановив разом з митрополитом Львом давати десятину з усіх маєтностей для бідняків, сиріт, немічних, перестарілих, прибульців, полонених і для поховання бідних”[Кузьмин К.В., Сутырин Б.А. История социальной работы за рубежом и в России (с древности до начала XX века. – М.: Академический Проект, 2002. – 480с.].

Володимир, перший руський князь-християнин, який розпочав з того, що вбив свого брата Ярополка, прийнявши християнство, став яскравим прикладом покровительства над бідними, злидарями та убогими. У його особі об’єдналася особиста та державна доброчинність. Здійснюючи пожертви на богоугодні справи як приватна особа, він, між тим, був першою особою у державі, та й витрачав кошти, які поступали в казну у вигляді різних видів податей. У цьому випадку ми спостерігаємо приватну і державну доброчинність у нероз’єднаному вигляді. Ця традиція надовго прижилася на території України, яка перебувала значну частину часу під росій-

ським пануванням: російські царі та імператори виявляли начебто й приватно-особисту доброчинність, але за рахунок казни, яку вони теж вважали особистою.

Починання Володимира продовжив його син Ярослав, який відкрив на свої кошти училище на 300 учнів. Це був перший справжній навчальний заклад Київської Русі. Однак найбільше він відомий своїм першим зібранням законів – „Руською Правдою”. Вона складається з 37 глав і, окрім інших, містить статті соціальної спрямованості.

Так, у XXXI главі, яка стосувалася розподілу спадку, князь вказує, що „двір отця нероздільно належить молодшому синові”, тобто молодший найбільш захищений у соціальному контексті. Це рішення було досить мудрим, оскільки старші сини отримували підтримку батька, коли він був молодшим, і міг більше їм допомогти. Наймолодший же син не мав можливості отримати вповні допомоги батька і тому потребував захисту. У інших главах було також вирішене питання про спадок дітей одного батька від різних дружин, про матір-вдову („Але діти не можуть зігнати матір вдову з двору чи забрати те, що дане їй чоловіком”).

Щоб уникнути сирітства при живих родичах та матері-вдові, Ярослав повелів віддавати дітей найближчим родичам, якщо мати вдруге виходить заміж. Ця суперечлива теза, однак, захищала дітей від можливого жорстокого поводження з ними з боку вітчима.

Важливість „Руської Правди” для соціального захисту дітей засвідчує той факт, що 8 з 37 її глав були тою чи іншою мірою присвячені цій проблемі. Це зібрання законів, з іншого боку, стало началом для соціальної спрямованості пізніших законодавчих актів.

Особливу увагу щодо доброчинницької діяльності в історико-педагогічних дослідженнях приділяють Володимирові Мономаху, який у своєму “Поученні” представив нащадкам (не лише власним дітям та внукам) своєрідний моральний кодекс громадського співжиття на засадах хри-

стіянської моралі.

"Поученіє" Володимира Мономаха є визначною пам'яткою педагогічної думки XII століття. Ось головні його постулати:

➤ "Головне не забувайте вбогих і по силі своїй, як можете, годуйте їх; сироту і вдову самі по правді судіть і не давайте їх образити сильним..."

➤ "Старого шануйте як батька, а молодих як братів. У домі своєму не лінуйтеся, а за всім наглядайте самі..."

➤ "Де зупинитесь, напоїть, нагодуйте бідного. Передусім шануйте гостя, звідки б він не прийшов, проста людина, чи знатна, чи посол... Хворого провідайте; покійника проведіть і не лишайте нікого без привіту, скажіть всякому добре слово..."

➤ "Що знаєте корисного, не забувайте, а чого не знаєте, тому вчіться..."
[Теория социальной работы: Учебник /Под ред. Холостовой Е.И. – М.: Юрист, 1999. . с.23-26]

Доброчинність другої половини XIX століття в Україні тісно пов'язана з купецькими громадами, тоді як в першій половині XIX століття вона була більш різнобарвною і визначалася регіоном: на Правобережжі це головним чином доброчинність польських магнатів та католицької церкви, на Лівобережжі – доброчинність представників козацької старшини.

Купці ж були, окрім власне доброчинності, зацікавлені у розвитку своєї справи. Тому особливою увагою доброчинців користувалися професійні навчальні заклади.

Приватна доброчинність в Україні має глибоке історичне коріння. Навички такої діяльності виховувалися змалку. Своє найперше вираження вона мала у роздаванні милостині. Ідея милостині ґрунтувалася на практичному моральному вченні про „доброделание”.

Доброчинність того часу, таким чином, була не лише допоміжним засобом громадського співжиття, але й засобом власного морального здоров'я. Давня Русь цінувала й розуміла лише особисту, безпосередню доб-

рочинність, яка подавалася з руки до руки, таємно від стороннього погляду. „До раю входять святою милостинею; жебрак багатцем насититься, а багач молитвою жебрака спасається”. Доброчиннику треба було побачити своїми очима людську потребу, яку від polegшував, щоб отримати душевну користь; нужденний мав бачити свого доброчинника, щоб знати, за кого молитися. Доброчинність того часу знаходилася в руках монастирів, які мали досить значні кошти, особливо за рахунок „десятини”. Частина доброчинців з часом стала передавати свої пожертви до церков, звідки вони розповсюджувалися як милостиня, допомога нужденним, утримання лікарень, притулків тощо.

Парадоксально, але факт, що жебрацтво на той час на території України не вважалося економічним тягарем, або виразкою на тілі громадського порядку; навпаки, це був засіб морального виховання дітей і загалом людей.

Поступово руські князі стали якоюсь мірою передоручати доброчинні справи духовенству, здійснюючи пожертви через християнські церкви на Русі. Тому протягом кількох століть церква фактично об'єднувала доброчинницький рух на Русі і очолювала його. Особливе місце серед православних святинь у цьому контексті займає Києво-Печерська Лавра та ченці Києво-Печерського монастиря – Антоній, Даміан, Феодосій Печерський. Останній побудував недалеко від монастиря спеціальний будинок для калік, убогих, хворих на проказу та нужденних людей [Сейко Н.А. Соціальна педагогіка. Курс лекцій: Навчально-методичний посібник. – Житомир: Житомир.держ.пед.ун-тет, 2001. – 256с.].

Переяславський єпископ Єфрем, котрий пізніше був обраний на київського митрополита, став засновником і добро чинником перших безплатних лікарень для незаможних. У 996р. до церковного уставу було внесене положення про те, що православне духовенство вважає своїм обов'язком допомогу і нагляд за хворими, вбогими, незаможними. Для цього десята частина “десятина” від усіх надходжень та власних прибутків із земель мона-

стирів та храмів призначалася на власне доброчинні цілі. Таку ж “десятину” поступово стали призначати на доброчинні справи приватні особи – найбільш соціально свідомі та заможні громадяни руської держави.

Перші спроби опіки над жебраками та незаможними спостерігалися ще у XIV-XV столітті. Таких людей підтримували передусім церкви й монастирі. У XVII столітті стали формуватися основи державної політики у сфері доброчинності та соціального захисту. Згідно з царськими указами того часу за рахунок казни створювалися будинки опіки і богадільні для дітей бідняків, де вони могли навчитися ремеслам і отримати елементарні знання; асигнувалися деякі кошти на видачу допомоги, пенсій. У 1882р. був прийнятий „Приговор”, чи закон церковного Собору про опіку над хворими та бідняками.

Крім православних церков, доброчинністю у сфері освіти активно займалися лютерани та католики. Так, у розпорядженні лютеранських церков знаходилися високого рівня навчальні заклади, лікарні, будинки для перестарілих, культурно-освітні товариства.

Гуманістичні засади доброчинності як діяльності на благо інших людей закладалися ще в часи встановлення християнства і ґрунтувалися на засадах любові до ближнього. У відомих „Настановах багатіям” Іоанна Грішного вказано: „чим більше ти наділений від Бога багатством, тим більше і навіть більше того зобов’язаний віддати”; „коли хочеш, щоб тебе всі поважали, будь сам для всіх благодійником [Іоан Грішний. Настанова багатіям: Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія /Упоряд. О.О.Любар; За ред. В.Г.Кременя. – К.: Т-во „Знання”, КОО, 2003.]”.

Можливо, однією з найбільш ранніх документально підтверджених доброчинних пожертв на цілі освіти був заповіт Василя Загоровського (липень 1577р.), за яким доброчинник встановлював величину пожертви на утримання шпиталю і школи: „У Володимирі, при церкві святого Іллі... учинити дімець для диякона із спільною стіною зі шпитальським домом...

А на догляд священників, диякона і доброго дяка, також і шпиталю при церкві святого Іллі... – збіжжя пашні моєї володимирського двірця на щорік жита кіп п'ятдесят, вівса кіп десять, гречки кіп п'ять, ячменю кіп п'ять, пшениці із млина мого володимирського на проскури... І то для того дяку доброму більше [дається], щоб установ в тій білій хаті, супроти шпитальної чорної хати мешкаючи, дітей, котрих на науку йому будуть давати, й Богу й людям добрим удачно навчав, у церкві на книгах гаразд читав і співав, книги, яких церква пильно потребує з доброго підняття, щоб уставно писав, або щотижня по три зошити правильно, справедливо і нефальшиво списував. А на рік півтора ста зошитів на те паперу, кіноварі, горішків, копервасу і гум'ї на чорнило її милість пані, за мої гроші купуючи, має йому давати...[Духовний заповіт Василя Загоровського: Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія /Упоряд. О.О.Любар; За ред. В.Г.Кременя. – К.: Т-во „Знання”, КОО, 2003. – с.58] ”.

Знаменитий історичний документ, за яким можна відстежити гуманістичну спрямованість християнської доброчинності – заповіт Петра Могили, за яким він значну частину своїх коштів відписував Києво-Могилянській колегії: „... оцим моїм заповітом дарую: по-перше, ті гроші, що маю в Ясновельможного Його Милости Пана Адама з Брусилова Киселя, Каштеляна Київського, Старости Носовського, від суми п'ятдесят і п'ять тисяч золотих, які його милість зобов'язався і записом від нього даним ствердив... По-друге, також суму з маєтку мною набутого і купленого у їх милостей панів Служилих Воєводичів Венденських, тобто на Мухойдах і Опачицях, двадцять тисяч золотих на ту саму Колегію та Отців Колегіятів Братства Київського Богоявленського дарую, на вічні часи записую, і ту суму наступник мій повинний буде з тих маєтностей віддати, хотівши володіти маєтностями, що тепер в посіданні Отців Колегіятів як маєтність, що має залишитися при них аж до повернення тої пом'янутої суми. Притім ще й нині на ту ж Колегію готівкою відписую й записую шість тисяч поль-

ських золотих, також митру мою, справлену власним моїм коштом, на срібні позолоченому оправлену й оздоблену власними клейнотами з залишених мені батьківських скарбів. Усю бібліотеку різних мов, фондовану мною ціле моє життя, зложену в цей час на переховування Отцю Намісникові Софійському передану, а реєстр книжок тих переданий згаданим Отцям Колегіатам за підписом моєї руки. Хрест мій срібний Митрополитанський на вічну пам'ять моєї любови, також і сакос білої парчі перлами гаптований тим же Отцям Колегіатам даю, дарую й відписую; також зі срібла мого власного, скільки не є, всього четверту частину, яку виконавці мого заповіту повинні виділяти, на ту ж колегію даю й записую [6:69-70] ”.

У тому ж стилі викладено й відомий заповіт Гальшки Гулевичівни, мазирської маршалкової, на Києво-Могилянську Академію (жовтень 1615р.): „Я, Гальшка Гулевичівна... з любові й прихильності до братів моїх – народу українського... на вічні часи даю, записую й відказую мій власний маєток, що користується правами й вольностями дворянськими – власний мій двір разом з землею і будинками, отримані мною відреченого мужа мого в місті Києві у вічний дар. А то все дарую на школу для дітей як дворянських, так і міщанських... [Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія /Упоряд. О.О.Любар; За ред. В.Г.Кременя. – К.: Т-во „Знання”, КОО, 2003. – с.28] ”.

Невідомий автор „Перестороги” відзначив у цій книзі велику добродію допомогу українському шкільництву, яка була надана Костянтином Острозьким: „...благовірний князь Константин Константинович,...предками своїми вездє аби ся здє дидакалов ку розмноженню наук вірі православної зослав, а он на то маєтностями своїми ратувати надолуження на то не жалует, як юж збудував школу, шпиталі, маєтностями їх надарив [Анонім. Пересторога: Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія /Упоряд. О.О.Любар; За ред. В.Г.Кременя. – К.: Т-во „Знання”, КОО, 2003. – с.79-80] ”.

Вважається, що становлення системи доброчинності в Україні як частини Російської імперії відноситься до початку XIX століття і пов'язане з іменем російської імператриці Марії Федорівни, навчальні заклади під опікою якої стали виникати в Україні ще до початку XIX століття (саме відомство було створене у 1797 році).

Широка доброчинна діяльність відомства імператриці Марії Федорівни складає цілу епоху в історії вітчизняної доброчинності. Разом з розвитком цього відомства розвивалася й наукова гуманістична концепція доброчинності. Вона ґрунтувалася як на вітчизняному, так і зарубіжному науковому доробку. Досить відомими для фахівців XIX століття були, наприклад, праці графа д'Оссонвіля, що стосувалися антропоцентричної сутності доброчинності та тенденцій її розвитку у Західній Європі [д'Оссонвиль, граф. Благотворительность и трудовая помощь /Пер. с франц. Ордина Б.К. //Трудовая помощь. - №4. – 1898. – С.358-375.]. Є.Максимов, С.Гогель переважну частину наукових праць присвячували аналізу історичного розвитку слов'янської доброчинності, підкреслюючи її гуманістичну сутність. При цьому вказані автори категорично розділяли поняття „доброчинність” і „милостиня”, які для давньоруського суспільства були фактично тотожними. Так, С.Гогель наполягає на відкритій шкідливості милостині, як негуманного кроку, який розбещує людину, перетворює її у „професійного жебрака”, як це сталося у XVII столітті у Франції та Англії [Гогель С. Удаление невинных детей из тюрем //Трудовая помощь. - №9. – 1898. – С.263-277.].

Попри гуманізм самого поняття доброчинності, у XIX століття постійно виникали суперечки у періодичній пресі щодо того, якою мірою доброчинність має і може бути видом професійної діяльності. Така суперечка викладена у одному з номерів часопису „Трудова допомога”: „Ці міркування висувуються, між іншим, і при вирішенні іншого питання – ким має здійснюватися діяльність щодо опіки – державою чи власне громадськими ор-

ганізаціями. Питання вирішується не на користь держави, почасти з тієї причини, що діячами з опіки тоді виявляться чиновники, котрі отримують платню, а отримання платні за працю виключає любовне до неї ставлення [10:263] ”. Водночас автор ратує за професіоналізацію добродійної діяльності у сфері освіти та соціального захисту, пояснюючи це так: по-перше, у Західній Європі вже давно існує професійна соціальна робота, яка вміщує і організацію добродійності; по-друге, добродійник XIX століття принципово відрізняється від жертводавця ранньохристиянських часів, оскільки його мотивація може бути різною, навіть абсолютно прагматичною: „Жертвують, щоб відчепитися від наполегливого збирача, не відстати від інших, не впасти в очах інших і т.п., жертвують зі слабо прихованим чи й зовсім неприхованим незадоволенням [10:117] ”.

Безумовно, добродійність у сфері освіти України XIX-поч.XX століття почасти стала обов’язком, навіть службовим, заперечуючи певним чином традиції гуманістично орієнтованої традиції слов’янського „добродіяння”. Почесні попечителі, смотрителі, блюстителі навчальних закладів ставали їх добродійниками на добровільно-примусових засадах; сама їхня посада вимагала жертвування певних коштів на утримання навчального закладу. Почасти вони навіть писали письмові заяви про те, які кошти зможуть надавати підопічному закладові: „...якщо людина не є відомою училищному начальству, то варто запропонувати написати заяву з вказанням суми щорічних внесків [11:143] ”. З циркулярів по Київському навчальному округу можна дійти висновку про те, що почесні смотрителі були поставлені у чітко окреслені умови щодо добровільності чи примусовості пожертв. Так, циркуляром від 8.07.1842р. встановлювалося: якщо почесний смотритель не внесе обіцяних грошей, то йому визначають два місяці відстрочки, причому просять повідомити про причини невиплати коштів; згодом його можуть звільнити з цієї посади із записом до атестату почесного смотрителя, скільки саме він недоплатив [12].

Залежало в такому разі від самої особи чиновника – буде він доброчинником з примусу чи за велінням душі? Однак формалізація доброчинної діяльності опікунів навчальних закладів змусила уряд видати спеціальне розпорядження про посаду почесного смотрителя: „Припускаючи визначення в почесні смотрителі лише тих, хто обіцяє робити пожертви, значить продавати таке почесне і важливе звання і, отже, знищувати його... належить приймати те, що вони приносять добровільно... [12:14] ”.

Таким чином, вирішення питання про раціональний чи гуманістичний характер доброчинності у сфері освіти у XIX столітті залежить від кількох чинників: соціокультурного стану суспільства того часу, регіональної освітньої специфіки, індивідуальних культурологічних характеристик доброчинців. Але досвід доброчинності на цілі освіти в Україні у XIX – поч.XX століття має бути вивчений і систематизований для можливого його використання при розбудові системи освіти сучасної України.

Література:

1. Теория социальной работы: Учебник /Под ред. Холостовой Е.И. – М.: Юрист, 1999.
2. Максимов Е. Историко-статистический очерк благотворительности и общественного призрения в России //Антология социальной работы в России. – М., 1994.
3. Кузьмин К.В., Сутырин Б.А. История социальной работы за рубежом и в России (с древности до начала XX века. – М.: Академический Проект, 2002. – 480с.
4. Іоан Грішний. Настанова багатіям: Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія /Упоряд. О.О.Любар; За ред. В.Г.Кременя. – К.: Т-во „Знання”, КОО, 2003.
5. Духовний заповіт Василя Загорівського: Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія /Упоряд. О.О.Любар; За ред. В.Г.Кременя. – К.: Т-во „Знання”, КОО, 2003.

6. Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія /Упоряд. О.О.Любар; За ред. В.Г.Кременя. – К.: Т-во „Знання”, КОО, 2003.
7. Анонім. Пересторога: Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія /Упоряд. О.О.Любар; За ред. В.Г.Кременя. – К.: Т-во „Знання”, КОО, 2003.
8. д'Оссонвиль, граф. Благотворительность и трудовая помощь /Пер. с франц. Ордина Б.К. //Трудовая помощь. - №4. – 1898. – С.358-375.
9. Гогель С. Удаление невинных детей из тюрем //Трудовая помощь. - №9. – 1898. – С.263-277.
10. Дагаев И. Средства и труд благотворительности //Трудовая помощь. - №2. – 1913.
11. Свод законов Российской империи. – т.Х,ч.1., изд-е 1887 т Продолжение 1985г. – С-пб, 1899.
12. Циркуляр по Киевскому учебному округу. - №10. – 1869. – С.12-26.
13. Сейко Н.А. Соціальна педагогіка. Курс лекцій: Навчально-методичний посібник. – Житомир: Житомир.держ.пед.ун-тет, 2001. – 256с.